

SELMA LAGERLÖF OCH VERNER VON HEIDENSTAM

Av docenten ALGOT WERIN, Lund

UNDERRÄTTELSEN om Selma Lagerlöfs sista sjukdom och död kom under de dagar då landet höll på att komma till rätta med intrycken av den finska reträtten och freden i Moskva. En månad senare skred Heidenstam in i skuggornas värld. Då hade krigsguden hunnit rikta ett nytt, vänsterhänt slag mot det i fredlig oskuld levande Norden.

Klockorna dåna. Tungt slå de,
mullra och kvida de,
sjunga sin sång till de dödas färd.

Det passar märkvärdigt väl att nu citera Heidenstams dikt vid Frödings jordafärd. Det är bara så, att döds-klockornas slag för oss ljudit ännu tyngre, deras sång ännu mörkare. Vi fråga oss om de ringt över hela den kultur, i vilken de båda diktarnas verk ingå som en för oss dyrbar beståndsdel. Är tiden kanske inne för det Ragnarök som Heidenstam skildrade i Nya dikter, i den djupsinniga slutdikten? Det veta vi ingenting om, och det lönar sig inte att spå.

Vad som är visst är att vi ha hört klockringningen över en litterär epok. Vår sista litterära storhetstid, som ända tills nu har haft kvar något av levande verklighet, är avslutad. Den har kallats för nittitalet, med skäl eftersom 1800-talets sista årtionde hos oss helt fylldes av den högt blommande nationella romantiken. Men det står klart att denna storhetstid började med Strindberg. Utan Strindberg hade framför allt icke Heidenstam blivit den han blev, lika litet som Tegnér hade tagit de djärvare stegen, om han inte hade haft att spänna krafterna i tävlan med Geijer.

Det är för övrigt slående att jämföra Selma Lagerlöfs och Heidenstams samtidiga bortgång med Tegnér's och Geijers för snart hundra år sedan. Det var då också en litterär storhetstid

som nådde sitt slut med de främsta bärarna av en nationell romantik, som i viss mån var beroende av den gustavianska dikten, liksom nittitalet var beroende av åttitalet.

Det är förunderligt att nu tänka tillbaka på detta »nittital», som för många av oss är förbundet med vår hela uppväxt och bildningsgång. Det har varit ett friskt strömmande källsprång genom några årtionden av svensk kultur, som varit utomordentligt rika och betydelsefulla. Det har ökat den nödiga självkänslan hos en liten nation och genom sin provinsiella och historiska inriktning verkat en svensk samling. Den som lever i en utkant av svenskheten är inte minst medveten härom.

Hur rikt detta nittital var, hur mycket det fick med i sig av svenskt lynne, vinner man en föreställning om redan genom att vid sidan av varandra ställa de två nu bortgångna diktarna. Den ena var en värmländsk herrgårdsfröken, tillhörande en släkt av lärde och präster, som tog sin examen och blev lärarinna, och som i all den följande sagolika berömmelsen, jämförlig med H. C. Andersens, tedde sig som en vardagsmänniska. Den som fick se henne på äldre dagar, i vardagslag, skulle i henne ha funnit en vanlig fin, klok och anspråkslös gammal dam, om det inte hade varit för de förunderliga ögonen. Man anade att de hade blickat in i många världar, följt och länkat många öden. Det var en valas ögon.

Den andre var skald i gammal romantisk mening, den siste som bar detta drag från Byrons och Tegnér's tid. Allt hos honom var ovanligt. Hans liv formade sig till dikt alltifrån de tidiga åren i södern och orienten. Det formade sig också *efter* hans dikt, så att det blev svårt att skilja det ena från det andra. Vad är liv och vad är dikt i Vallfart och vandringsår? Medan Selma Lagerlöf hörde till dem som lägga hela sin konst i dikten, lät Heidenstam ständigt konsten spela in i sitt liv.

Det är lätt att så finna kontrasterande drag hos de två. Man kan fästa sig vid något som hör till själva lynnegrunden och som har gjort att deras verk gestaltat sig så olika. Bakom den långa raden av Selma Lagerlöfs böcker ligger ett outtröttligt, envetet arbete. Hon har aldrig improviserat, gett sig åt ett hugskott eller förlitat sig enbart på inspiration, inte ens i Gösta Berlings saga, som dock i så mycket ger intryck av lek och improvisation. Allt vad hon gjort är genomtänkt, noga beräknat

arbete som tål att synas från alla sidor. Detta är inte det minst märkliga: att denna geniala fantasibegåvning, den största i modern tid, så förenades med samvetsgrann konstskicklighet. Hennes liv lämnar också intrycket av en enda lång och jämn arbetsdag.

Heidenstam var i sitt verk mera eruptiv, en man av plötsliga infall och hastiga uppflammanden. Hans bana är betecknad av en rad stora slag, alla fallande under hans mannaålder. Det är sällsamt att tänka att det har förflutit tjugofem år mellan publikationen av hans sista verk, *Nya dikter*, och hans död. Och dock utvisar Heidenstams författarbana liksom Selma Lagerlöfs ett sällsynt harmoniskt förlopp. Det lyckades båda att ge allt i sin dikt, att fullborda sin linje. I bägges produktion är det också mycket litet som man vill beteckna som överflödigt.

I Heidenstams diktning går huvudlinjen — så klart och skönt att man skönjer något av konst också i det — över de tre stora diktsamlingarna: från det ungdomsyra övermodet och den artistiska exotismen i *Vallfart* och *vandringsår* till den patriotiskt och moraliskt inspirerade poesien i *Dikter*, och vidare till den stora, av humanitet och visdom präglade tankediktningen i *Nya dikter*. I den sista samlingen är allt summerat, allt vad hans konst har prövat och hans tankar brottats med framträder här avklarat, i förädlat skick. Det har inte lyckats någon annan diktare av Heidenstams generation att ge så mycket av sig själv i ett enstaka verk, att skapa något så samlat och representativt. I sin poetiska rikedom och klassiska mognad tål *Nya dikter* att jämföras med Tegnér's Smärre samlade dikter och Viktor Rydbergs *Dikter*.

Selma Lagerlöfs utvecklingslinje markeras också av tre verk: *Gösta Berlings saga*, *Jerusalem* och den *Löwensköldska roman-cykeln*. Parallellen kan dragas längre. *Gösta Berlings saga* visar med sitt kavaljershumör och sitt oförskräckta grepp om en romantisk färgrik värld, som är på väg att glömmas, en släktskap med *Vallfart* och *vandringsår*. Det kan emellertid vara skäl att erinra om hur mycket av den ungdomliga yran som i båda fallen var spelad. Få debuter ha varit mer överlagda. *Vallfart* och *vandringsårs* diktare var nära trettio år, och författarinnan till *Gösta Berlings saga* var inte heller någon ungdom; de hade bägge redan många år av arbete och experiment bakom sig.

Det finns i *Gösta Berlings saga* en märkelig brytning i stilen mellan de svärmiska, patetiska utgjutelserna och den lugnare

prosa som annars är Selma Lagerlöfs. I de förra spårar man ett tidigare skikt i berättelsen. Men det är också tydligt att författarinnan är medveten om deras karaktär. Hon ger sig åt den flickaktiga hänförelsen, men hon tappar inte tyglarna. Man tycker sig se hur hon med ett fint ironiskt leende iakttar sig själv, då hon släpper sig lös i tirader som denna: »O, forna tiders kvinnor, detta är berättelsen om hur ännu en av er gav Gösta Berling sin kärlek. Knappast hade Anna Stjärnhöks kyssar slocknat på hans läppar, knappast hade han upphört att känna tryckningen av hennes vita armar kring sin hals, och redan mötte honom ännu skönare läppar, redan sträcktes ännu vitare armar mot honom.»

Det är ett lekfullt svärmeri i dylika utgjutelser som åt vissa kapitel i Gösta Berlings saga ger ett drag av romantisk, eller kanske rättare efterromantisk pastiche. Vill man se hur allt detta tar sig ut på blodigt allvar, så kan man läsa den hejdlöst romantiska berättelsen om Singoalla, också den ett verk som rymmer oron hos ett ungt geni.

När Selma Lagerlöf, efter en rad av mästerliga noveller, omsider i Jerusalem åter tog upp ett stort stoff, därtill ett som inte föll inom hennes ursprungliga värld, visade hon sig helt behärska detta och segern blev fullständig. Hon fortsatte att skapa med samma kraft ända fram till 1914, då den fina, gripande romanen *Kejsaren av Portugallien* såg dagen. Världskriget lade sig tungt på hennes sinne, som man ser dels av romanen *Bannlyst*, dels av några berättelser i samlingen *Troll och människor*. Det var först sedan trycket lättat på 1920-talet som fantasien levde upp med ny styrka i *Mårbacka-memoarerna* och i romanerna om *Charlotte Löwensköld* och *Anna Svärd*. Man har det intrycket att de sistnämnda inte blivit fullt uppskattade, att det här för många ännu finns något att upptäcka. Selma Lagerlöfs psykologiska konst har aldrig nått högre än i dessa böcker, i teckningarna av *Charlotte Löwensköld*, *pastor Ekenstedt* och *Anna Svärd*. Det är konst förenad med den visdom som vunnits under ett helt livs studium av det mänskliga i dess olika arter och kvaliteter.

Det ständigt återkommande motivet i detta Selma Lagerlöfs författarskap är den mänskliga godheten och dess kamp mot ondskan i dess skilda gestalter, som överlägsen demonisk kraft, som svaghet parad med dumhet. Det är för att få fram detta motiv i sin klaraste utformning som hon så gärna griper till sagan, till legenden och miraklet. I all sin mildhet och goda tro

har hon en märklig förmåga att teckna hårda och vilda människöden, att skildra hur grymheten bryter fram hos en ond natur. Man kan tänka på den scen i Herr Arnes penningar, där Elsalill blir klar över vem sir Archie är. Hon ryser då hon hör honom berätta om mordet på herr Arne, ty då han talar om detta får han ett grymt och blodtörstigt utseende. Och hon säger till sig själv: »Jag har älskat en ulv i skogen.»

Godheten kan verka genom sin rena oskuld, sin självuppgivande kärlek, som den gör då Elsalill får makt över sir Archie. Den kan också vara fullt medveten och verka med all den list som en överlägsen människa rår över. En sådan genial godhet finner man hos Mathilda Wrede, vars porträtt Selma Lagerlöf har tecknat i Troll och människor. Storartad är här skildringen av Mathilda Wredes möte i fängelset med massmördaren Halonen, han som är så stor, att hon aldrig sett en större karl, men så välvuxen, att hon tycker honom vara själva urbilden för en människa. »Hans ansikte är lika skönt som allt annat på honom, och hans hållning är som en furstes... Hon tycker att hon har kommit in i buren till ett skönt skogens djur, som hon inte känner sig i stånd att tämja och behärska.» Han söker snärja henne med frågor och väntar på det svar som skall utlösa vreden hos honom och komma honom att slå till. Men hon finner de rätta orden, som avvärja Halonen. »Ni är ju en förständig människa», säger han medgivande. Den godhet som är utan fruktan besitter en säker takt, och så kommer det sig att Mathilda Wrede ser jätten störta till sina fötter. Människan har besegrat trollet. Hon har gjort det därför att hon har andra, djupare tillgångar än trollet; hennes godhet har en källa att hämta styrka och ingivelse ur.

Också hos Heidenstam är det ett moraliskt problem som, alltifrån nittioalets mitt, med Dikter och Karolinerna, tränger fram och blir det väsentliga motivet för hans diktning. Hela samlingen av Nya dikter är i själva verket uppbyggd däröver. Man kan ta fasta på motivet i dessa fyra dikter som följa på varandra: På skogsvägen, Bön vid lågorna, Undret och Oidipus vid dödsporten. I den första ser han fram mot ädlare, renare gudaätter, som resa sina troner i fjärran, där ljusets källor rinna upp. I Bön vid lågorna anropar han den »Helige Ande», vars namn är eld och segersång, vederböda och nöd. I Undret prisar han det mirakel som lät honom födas till människa och icke till ulv, som

lät det bli hans lott att »vandra i den gyllene människoleken». Och i Oidipus vid dödsporten slutligen har den blinde konungen en monolog fylld av livets högsta visdom:

Du underliga skepnad, du mitt väsen!
Vad ont är och vad gott är ingen gåta,
ty också brottets son i straffets kedja
i hjärtat skillnad vet på guld och slagg.
Nej, gåtan lyder: när din väg står byggd,
vad lockar dig att hellre söka branten?

Oidipus föll och dömdes att vandra i grubbel, med sönderstungna ögon, ända till den port vid vilken gåtorna brista som tunna skal. Nu äntligen är han färdig, en människa som genomlidit allt och förstår allt:

Kom, du som frågar, jag ser svar!
Kom, du bedrövade, ty jag har tröst!
Vart strå jag rör med handen blir mig kärt,
vart ting, som nyss låg stumt, får ord och talar,
var mänsklig röst ett djup, som förr var dolt.
Låt den förföljde, låt den trötte vila
sin hand i min, lägg barnet i mitt knä!
För fram de onda med de goda,
och svep den mantel om min skuldra,
som jag har kastat för min fot!
Nu först står Tebes fallne konung
beredd att styra och att döma.

Detta motiv väver sig in även i den historisk-patriotiska diktningen. I Åkallan och löfte talar en diktare som är missnöjd med det folk vars väg står byggd. Han lockar det att söka branten:

Det är bättre av en hämnare nås
än till intet se åren förrinna,
det är bättre att hela vårt folk förgås
och gårdar och städer brinna.

Ord som dessa kan man numera inte ta på allvar, de ha förlorat sin klang, de ha ingen resonans i en tid då eländet verkligen hemsöker folken. Vad som ger denna dikt en skärande ton är väl detta, att den ännu rymmer något av den esteticism som länge var Heidenstams svaghet. En esteticism som hos honom, liksom hos andra i samtiden, kunde förkläda sig till s. k. aktivism.

Vill man se detta moraliska historisk-politiska motiv i sin mogenaste och äldste gestaltning, bör man gå till den stora dikten Molnvandring. Det är en grånad skald som på sin vandring

»halvt i tankar och halvt i sång» når ett molnigt Olympus och där för solens gud klagar över människans elände. Han har mist sin tro på det godas makt, det är en saga på vilken han har blivit gammal och böjd. Allt jordiskt slutar ömkligt. Förr var det herrarna som behärskade massan, nu är det pöbeln som styr och som belåtet speglar sina behag i tidens sköld. Han ber solens gud säga ett förlösande ord:

Det mullrar ur djupet som rullande block.
Statt upp, o herre, och hjälp den flock,
som än för själens höghet strider!
Stig högt mitt bröst! Den skaran rider
var dag till kamp, och vid tidens bryn
den hägrar fram som en andesyn.

Då svarar guden »faderligt sakta»:

Jag ömsar vikter. Jag flyttar makten,
och bragden flyttar med dem som ha vakten
vid hotad dörr, där det vankas sår.
Det stora, det sköna, det visa
får icke vila alltför mjukt
och vakna trött med sinnet sjukt.
Då vill jag de trennes lott ej prisa.
Då slår jag omkull deras purpurtält.
Då jagar jag ut dem i natt och svält.

Jag ler åt tumlet, ty jag vet,
att ännu skall för allt, som lider,
för hjärtats blyga ödmjukhet
och själens kyskhet blomma nya tider.

Var dag som gryr har sin nya bragd.
Ack, kunde jag blåsa bort dina år,
då skulle jag viska över ditt hår:
Bliv ung på nytt och en hjälte bliv,
ty nu, just nu, vore liv ett liv,
när allt vad du älskar och allt vad du ärar
förtrampas av hunnernas stormande härar!

Vad Heidenstam än har haft i tankarna när han skrev Molnvandring, det finns ingen dikt som verkar starkare inriktad på nuet. Man kan läsa den nu var dag och hämta förtröstan ur den.

Det goda får inte vila alltför mjukt, får inte bli till svaghet — det är den tanke som också ligger under dikten Ragnarök. Då Höner, den fege asen, sjunger om en nyfödd jord, ett oföränderligt, soligt fredsrike under Balders välde, svarar honom Oden:

Litet du känner rättfärdighetens
gode Gud, om aldrig du märkte
över det ljusa ögat hans pannas
obevekliga, hårda veck.
Lönligt en afton, när facklorna lyste,
såg jag mot Balder. Det var den första,
var den enda gång jag har darrat.
Mjöd jag spillde ur hornet på handen.
Högre, strängare satt han än Oden.

Detta är den högsta visdomen, som Oden har nått fram till när han, blodbesudlad och skuldbelastad, reser sig med sina asar för att möta anloppet från Jotunhem. Det är solgudens visdom, densamma som Oidipus förkunnar när han står vid de dödens portar som nu slutit sig om två stora diktare.